

УДК 821.161.2 (П. Мирний, І. Білик 1/7.08):81:39
<https://doi.org/10.31499/2415-8828.2.2019.192022>

ФРАЗЕМІКОН ТВОРУ ПАНАСА МИРНОГО ТА ІВАНА БІЛИКА «ХІБА РЕВУТЬ ВОЛИ, ЯК ЯСЛА ПОВНІ?»: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Ірина Глуховцева

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та журналістики
 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
 (Сєверодонецьк, Україна)
 e-mail: iryunayarovslavna@gmail.com
 ORCID: 0000-0002-3265-4733

Фраземікон роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» нараховує більше 750 одиниць, серед яких прислів'я та приказки, порівняння, прокляття, власне фразеологізми. Центральне місце в ньому займають одиниці соматичного культурного коду. Найбільш функціонально навантаженими з них є слова *голова, душа, зуби, нога, очі*. Помічено, що чимало фразем цього коду характеризують соціальне становище простих людей, тобто слугують засобом соціальної характеристики дійових осіб, змалювання їхнього психологічного стану при нестерпномугнобленні селян напередодні та під час реформи 1861 року, що становить специфіку соціально-психологічного роману.

Для образної характеристики душевного стану людини Панас Мирний та Іван Білик накопичують фразеологічні одиниці в одному висловлюванні, уживають одну й ту ж фразему в художньому дискурсі кілька разів (від 2-ох до 9-ти), варіюючи дієслівні форми, уживаючи стійкі сполучення слів із часткою *не* та без неї. Нерідко письменники використовують лексичні варіанти фразеологізмів, вибір яких, імовірно, пов'язаний з індивідуальними уподобаннями авторів чи орієнтацією на живе народне мовлення.

Ключові слова: фраземікон; фразема; фразеологічна одиниця; соматичний фразеологічний культурний код; стійке сполучення слів; домінанта.

Hluhovtseva Iryna. Phrasemicone of the work by Panas Myrnyi and Ivan Bilyk «Do the oxen roar as the mangers are full?»: the ethnolinguistic aspect.

The phrasemicone of the novel by Panas Myrnyi and Ivan Bilyk, «Do the oxen roar as the mangers are full», totals more than 750 units, including proverbs and sayings, comparisons, curses, and phraseology itself. Central to it are the units of somatic cultural code, the figurative concretizers of which are the tokens side, devil, age, hair, mouth, ears, head (13 FD), voice (3), palm, soul (8), belly (2), veins, fat, teeth (9), bone, blood, step, face, nose (5), leg (6), eyes (10), finger (3), liver, sweat, ribs, mouth, heart (4), tears, back, tongue. The most functionally loaded of these are the words head, soul, teeth, leg, eyes. It is noted that many phrases of this code characterize the social status of ordinary people, that is, they serve as a means of social character of the actors, depressing their psychological state in the unbearable oppression of the peasants before and during the reform of 1861, which is specific to the social and psychological novel. Above all, this applies to phraseologists with figurative heads and teeth, through which the novel characterizes the internal depressed state of an entire community or one person. Panas Myrnyi and Ivan Bilyk use head-dominant phrases to characterize the Chipka-rebel. Phraseologisms with a soul component are often used to nominate sincere love, eyes are a reproduction of gaze features.

To illustrate the mental state of a person, Panas Myrnyi and Ivan Bilyk accumulate phraseological units in one expression, use the same phrase in artistic discourse several times (from 2 to 9), varying verb forms, using stable combinations of words with a fraction not and without it. Often, writers use

lexical variants of phraseology, the choice of which is likely to be related to the individual preferences of the authors or the focus on live folk language.

Keywords: *phrasemicon; phrase; phraseological unit; somatic phraseological cultural code; stable combination of words; dominant.*

Вступ. Фразеологія творів класичної української літератури завжди була під пильним оком науковців, вона стала джерельною базою *Словника української мови* (до загальноновживаних слів приклади подано з літератури кінця XVIII – початку XX ст. (СУМ)), *Фразеологічного словника української мови* (ФС 1993, с. 3–4), інших загальнономовних словників, проте вивчення її в етнолінгвістичному аспекті розпочалося лише в кінці XX століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальновідомо, що у своїй творчості Панас Мирний «використав невичерпні стилістично-художні можливості народно-розмовної мови, а також творчі досягнення своїх літературних попередників» [Курс 1958, с. 457]. Зіставляючи мову художніх творів майстрів слова XIX століття, В. Русанівський підкреслює: «У Марка Вовчка змагаються між собою фольклорний і народнорозмовний елементи. У її послідовників – І. Нечуя-Левицького і Панаса Мирного – теж. Але в Марка Вовчка фольклорна стихія домінує над розмовною, а в її наступників – навпаки. Надмірна стилізація під “народну мову” нерідко вела до несмаку, неспровокованого зниження стилю» [Русанівський 2001, с. 238]. Продовжуючи зіставний опис особливостей ідіостилу тих же письменників, учений робить такий висновок: «У І. Нечуя-Левицького і в Панаса Мирного російська мова із уст інтелігента майже не звучить. Що ж до фольклоризмів, то вони в обох письменників виступають уже тільки як орнаментация, як вишивка на комірці й на рукавах сорочки. Це виразно помітно вже у І. Нечуя-Левицького, а в Панаса Мирного фольклорна традиція майже затухає» [Русанівський 2001, с. 242]. Учений називає Панаса Мирного письменником, який використовує «фольклоризми не ліричного плану, а скоріше іронічно-приземленого типу: “Як муха в окропі, бувало, вертишся цілий день. Зате ж у свято або в неділю як вирвешся на улицю – усе село розлягається ... Нема мені впину, нема заборони! Як та вода навесні, розірвавши греблю, знай біжить та клетотить – так я: ані вгаву, ані втоми мені немає ... Язык той, як вітряк восени, повертається у роті та все меле, меле ...”» [Там само].

Прислів'я та приказки творів Панаса Мирного докладно описали Н. Москаленко та О. Мельниченко, які віднайшли понад п'ятсот паремій у творчій лабораторії майстра слова. Дослідники стверджують, що вдумливе й різноманітне використання цього духовного скарбу народу становить одну із суттєвих ознак індивідуально-авторського стилю письменника [Москаленко, Мельниченко 1984, с. 35, 41].

Методи дослідження. Мета нашої статті – систематизувати відомості про фразеологічні одиниці роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», вивчити їх в етнолінгвістичному аспекті, реалізувати часовий і просторовий вектори стійких сполучень слів роману як культурного феномену художнього твору.

У роботі використано описовий метод для репрезентації культурних кодів у фраземіці роману, апробовано структурно-семантичний та зіставний аналізи.

Виклад основного змісту. Значну кількість стійких сполучень слів у тканині художнього твору Панаса Мирного та Івана Білика учені пояснюють

кількома чинниками: інтересом авторів до скарбів народного мовлення, ставленням до паремій та фразеології українців як до джерела історичних свідчень про рідний край, феномену, у якому відображено настрої, прагнення народу, його світогляд [Москаленко, Мельниченко 1984, с. 35]; особливостями характеру письменника («У Рудченка-Мирного (Панаса Мирного) дуже рано виявився синтез образно-чуттєвого і понятійного в сприйманні та розумінні світу. Будучи людиною з природженим потягом до художньої творчості, він мав тонку глибоко вразливу душу») [Шиприкевич 1977, с. 20]). І Білодід доводить, що Панасові Мирному як майстру художнього слова властивий сильний, активний тип мовлення та «оздоблений» його різновид. Завдяки цьому естетика мовлення супроводжується інтелектуальною динамікою, емоційна експресія уживається з досить частими проявами «стриманості емоційного супроводу висловлення» [Білодід 1972, с. 97]. Для І. Білика як автора художніх текстів теж характерний активний, сильний тип мовлення. Але помічено й таку закономірність: у фрагментах, створених самим І. Біликом, виразно відчувається послаблення «озлобленості», нашарування публіцистичності з досить блідими ознаками естетизації структурних компонентів публіцистичного різновиду мови [Там само, с. 99].

Фраземікон роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» нараховує більше 750 одиниць, серед яких виокремлюємо прислів'я та приказки (*Уже яка мати, така й дочка: яблучко від яблуньки недалеко одкотиться ...* (X, с. 278); *Та не в тім, братця, сила, що кобила сива!* (X, с. 203)), загальноживані (*Значить і Дмитренка не послушали!.. – ледве вимовив Шавкун та, мов хто на його відро холодної води вилив, опустився на своє місце, підпер рукою голову – затих* (X, с. 304); *Упала ця вістка, як грім, на Чіпчину голову ...* (X, с. 311); *Не вспіли з «викупними грамотами» управитись, насилу накинули кріпакам землі, котрих вони тепер, як огню, боялися, щоб, бува, з землею не вернулася неволя, як підскочило земство, з виборами, з радами* (X, с. 296); *Чіпка, як три дні не їв ...* (X, с. 180)) та створені на їхній основі індивідуально-авторські порівняння (*Вона затряслася вся, як лист на осичині* (X, с. 262)), прокляття (*П'ять карбованців зідрав ... живцем зідрав ... останні зідрав ... Казав, запишу ... на казенний кошт вирядять ... землі щось десятин з тридцять дадуть ... а тепер – так! І не записав, і гроші пропали ... щоб йому добра не було!* (X, с. 204)); лайливі усталені вислови (*Не хочу я ні нужди, ні лиха ... Хай йому цур, хай йому пек!.. Не хочу!..* (X, с. 271); *цур тобі* 'уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось з побажанням позбутися когось, чогось, не мати з ним справи' (ФС II, с. 942)); власне фразеологізми (*Гаряча мова розпалила гарячу кров Порохову; засвітив огонь у його старих очах – і він написав Чіпці жалобу* (X, с. 312)).

Центральне місце в романі належить фразеологізмам соматичного культурного коду, оскільки і за кількістю образних конкретизаторів, і за фразеологічною продуктивністю вони превалюють над іншими. Стрижневими словами стійких сполучень слів цього коду є *бик, бісики, вік, волосся, вуста, вуха, голова* (13 ФО), *голос* (3), *долоня, душа* (8), *живіт* (2), *жили, жир, зуби* (9), *кирпа, кістка, кров, крок, лице, ніс* (5), *нога* (6), *очі* (10), *палець* (3), *печінка, піт, ребра, рот, серце* (4), *сльози, спина, язик*, найбільш функційно навантаженими з яких є *голова, душа, зуби, нога, очі*.

Чимало фразем, ужитих письменниками, характеризують соціальне становище простих людей, тобто слугують засобом соціальної характеристики

дійових осіб. Передусім це стосується фразеологізмів з образними конкретизаторами *голова і зуби*. Скажімо, фраземами *опустити голову, повісити голову* образно охарактеризовано внутрішній пригнічений стан усієї громади: *Як прочитала її козацька старшина, то голову й руки опустила* (X, с. 16); *Усі похмурили, зажурилися: йшли мовчки, повісивши голови* (X, с. 116); **опустити голову** ‘зажуритися’ (ФС II, с. 588); **опустити руки** ‘впасти в розпач, в апатію, стати бездіяльним, байдужим до всього’ (ФС II, с. 589); **вішати голову** ‘журитися, засмучуватися чи бути у відчаї, втрачати надію, зневірюючись у чомусь’ (ФС I, с. 134). Однак висловом *повісити голову* Панас Мирний та Іван Білик частіше передають внутрішній стан Чіпки: *Чіпка пішов додому, повісивши голову, про все, що чув, роздумуючи ...* (X, с. 50). Для характеристики головного героя автори послуговуються цим фразеологізмом п’ять разів, перетворюючи його іноді на дієприслівниковий зворот чи доповнюючи для більшої конкретизації значення синонімічними фраземами: *Чіпка стояв, повісивши голову, коло порога ...* (X, с. 236); *Голову на груді звів, очі в землю потупив ...* (X, с. 47); **потупити очі в землю** ‘дивитися вниз (на землю, на підлогу і т. ін.) від сорому, ніяковості тощо’ (ФС II, с. 684). Коли ж ідеться про осіб жіночої статі, то письменники свідомо чи несвідомо використовують варіанти *опустити голову, схилити голову*: *Згорбилась, скривилась, заплакана, стоїть вона, опустивши на груді голову, а коло неї Василь з Ониськом – і Максим ...* (X, с. 114); **Схилила** вона сумно голову; *потекли гіркі сльози з жовтих, мутних очей, потекли по щоках, по глибоких рівчачках, що літа та недоля попроорювали по сухому виду* (X, с. 233).

Пригнічений стан головного героя чи простих людей протиставлений у романі зарозумілості багатіїв та тих, хто на них рівняється. Цьому сприяє влучне використання фраземи *дерти голову*: *Прості люди з заздрістю дивляться на Максима Івановича, поважають, шанують, хоч Максим Іванович геть-високо **дере** голову проти «нетесаного мужичня»* (X, с. 138); **дерти голову** ‘пихато, гоноровито поводитися по відношенню до когось-небудь; чванитися’ (ФС I, с. 232).

Для характеристики Чіпки-повстанця Панас Мирний уживає фразу *гаряча голова*, яку можна назвати перифразом по відношенню до головного героя: *Чіпка підвів голову, радий хоч вітрові, що обвівав його червоний, як калина, вид, прохолоджував **гарячу** голову ...* (X, с. 264); **гаряча голова** ‘запальна людина’ (ФС I, с. 181). Образне та понятійне узагальнення властиве також вислову *втопити голову*, що його автори актуалізували у тканині твору, говорячи про Чіпку: **Утопить** він свою голову, та й мою разом. *Чує й віщує моє серце ...* (X, с. 278); **втопити голову** ‘знівечити, занапастити життя собі або комусь (перев. нещасливим шлюбом)’ (ФС I, с. 159). Передчуттям чогось лихого пройнятий вислів *на мою голову*, що також надає дискурсу конотації тривоги: *Божевільна, а дітей плодить, – та й живуть, прокляті, на мою голову!..* (X, с. 149); **на голову** ‘на шкоду, біду комусь-небудь’ (ФС I, с. 186).

Художнє узагальнення, що сприяє влучності та вираженості вислову, зображенню важкого внутрішнього стану дійових осіб, властиве для фразеологізмів *ламати голову* ‘напружено думати, намагаючись зрозуміти щось, розібратися в чомусь’ (ФС I, с. 412) (*А Шавкун **ламав** уже голову, нишпорив по товстелезних томах законів, чи не знайдеться чого, щоб випроводити з управи члена, котрий, як він боявся, міг стати йому на переметі, шкочити, не допускати просовувати лапу до земських грошей ...* (X, с. 310)); **наложити головами** ‘гинути, умирати, звичайно передчасно (від

нещасного випадку, в бою і т. ін.)' (ФС I, с. 527) (*Та трохи не наложили головами...* (X, с. 47)); *рвати на голові волосся* 'впадати у великий відчай, розпач, дуже переживати, побиватися' (ФС II, с. 732) (*Якого ти бісового батька качаєшся та рвеш на голові волосся?* (X, с. 192)); *і на голову не налізе* 'важко зрозуміти, повірити; нісенітниця, дурниця' (ФС I, с. 434) (*А він – таке плете, що й на голову не налізе!* (X, с. 65)).

Залежно від контексту письменники вдаються до перестановки компонентів фразеологізму з *голови до ніг*, що зумовлено авторським баченням поведінки дійових осіб та реалістичним її відтворенням майстрами слова: *А це – величезні хороми з такими вікнами, що всього тебе з ніг до голови видно, як у дзеркалі ...* (X, с. 118); *Секретар зміряв його з голови до ніг* своїм мишачим поглядом, котрий, здавалось, казав: «Ой, який же ти молодий та зелений!» (X, с. 157); з *голови до ніг* 'повністю, весь, цілком' (ФС I, с. 184)).

Внутрішній стан невдоволеної людини вдало передано за допомогою фразем *зціпити зуби* та *скреготати зубами*: *Тільки тронь – убью! – заричав, зціпивши зуби, шинкар і вхопив здоровенний обрубок у руки, замахнувся ...* (X, с. 128); *зціпивши зуби* 'стримуючи свої почуття, бажання; напруживши всі сили' (ФС I, с. 348); *Уб'ю ... заріжу ... задавлю!.. – скочивши з місця, кричить він, бігаючи, як несамовитий, по хаті, та скрегочучи зубами* (X, с. 260); *скреготіти зубами* 'виявляти гнів, роздратування, невдоволення і т. ін.' (ФС II, с. 820).

Фразеологізми з образним конкретизатором *зуби* нерідко характеризують мовлення. Вони сприяють повноті образу при характеристиці сільської громади, що любить попліткувати (*А під неділю або свято збереться де-небудь чоловіків купа, надійдуть жінки, парубки, дівчата – назбирається чимала юрба людей, то й давай перетирати на зубах у сотий раз того чудного Хруща* (X, с. 21); *перетирати на зубах* 'розпускати плітки, лихословити про когонебудь' (ФС II, с. 612)); образному опису стану людини, коли вона втрачає здатність висловити свою думку (*Говори, дивись, – а тут ... зуби зціпило, язик одібрало, очі заклепило ...* (X, с. 42); *як заціпило зуби* 'хто-небудь утратив здатність говорити' (ФС I, с. 321); *укоротити язик* 'примушувати когонебудь замовкнути або менше говорити' (ФС II, с. 913)); вказівці на невиразне мовлення (*Та воно й правду каже дядько Мирін, – процідить хто-небудь крізь зуби. – Воно б то й викосити ... та нікому!* (X, с. 74); *А жид, бач, купував – не продав, – й собі процідив сумно крізь зуби Пацюк* (X, с. 186); *Там комори лихенькі, – крізь зуби процідив Лушня: – За ніч можна полагодить ...* (X, с. 194); *Ось хіба Варениченко ... – якось несміливо, крізь зуби, процідив старшина з Пісок* (X, с. 308); *цідити крізь зуби* 'говорити невиразно, ледве розтуляючи рот' (ФС II, с. 940)).

Письменники вдало використовують понятійну та значеннєву палітру фразем з домінантою *зуби* для відтворення особливостей сміху: *Не швидко прибіг лакей на генеральшин клик. Не де ж він був, як не лупив зуби з Уляною!* (X, с. 94); *лупити зуби* 'сміятися, реготати' (ФС I, с. 450); *Чого ти, сучий сину, зуби скалиш?.. Ходім, я тебе до панії поведу* (X, с. 108); *скалити зуби* 'посміхатися, сміятися' (ФС II, с. 814); номінації дії зі значенням *бити*: *Чом ти йому зубів не полічив? – загомоніли кругом, з усіх боків ...* (X, с. 79); *полічити зуби* 'ударити когонебудь, переважно по зубах' (ФС II, с. 919).

Фразеологізму *гострити зуби* письменники надають незвичного відтінку значенням ('мати надію, сподіватися'): *І люди заговорили в селі: «От парубок! от хазяїн!». Батьки та матері гострили на його зуби, як на корисного*

жениха, особливо убогіш (X, с. 64); тоді як про вислів **гострити зуби** в нині нормативних словниках читаємо: ‘прагнути заподіяти кому-небудь прикрість, шкоду, зробити неприємність’ (ФС I, с. 193).

Фразеологізми з компонентом *душа* нерідко вжиті для номінації щирого кохання (*Оришка справді душі не чула в Чіпці: так його любила й жалувала!* (X, с. 24); *За те Чіпка любив бабу: душі не чув у їй* (X, с. 9); *душі не чути* ‘дуже любити, жаліти кого-небудь, бути ним дуже захопленим’ (ФС II, с. 959)). При образній характеристиці душевного стану закоханої людини письменник використовує кілька фразеологізмів, накопичуючи їх в одному висловлюванні: *Грицько не помилявся, що палка розмова Чіпчина запала глибоко в душу Христі; що його грізна, а разом люба постать, коли він кричав, світлячи очима: «А правда де? де її поділи?» – кинули жарину в жалісне жіноче серце ...* (X, с. 206); *запасти в душу* ‘справляти глибоке враження, надовго лишаючись у пам’яті’ (ФС I, с. 314); *кинути жарину в серце* ‘робити натяк на що-небудь, викликати в кого-небудь хвилювання; бентежити, тривожити когось’ (ФС I, с. 369)).

Домінанту *душа* мають також фраземи, що вказують на відсутність людей у певній ситуації (*Ні душечки не оставили ворогів* (X, с. 132); *У світлиці не було ні душечки* (X, с. 340); *ні душі* ‘абсолютно нікого, жодної людини’ (ФС I, с. 285)); ознаку предмета (*До його ото став Чіпка піднасичем. I – диво! згодився відразу ... Робота прийшлася йому по душі* (X, с. 33); *по душі* ‘відповідний чийм-небудь уподобанням, смакам’ (ФС I, с. 285); ужито в романі три рази); ознаку дії (*Зажив тепер Чіпка з Грицьком душа в душу. Удвох часом на роботу йдуть, удвох і додому вертаються* (X, с. 240); *душа в душу* ‘дружно, у злагоді’ (ФС I, с. 277)). Стійкі сполучення слів цього типу виконують функцію евфемізації мовлення (*Пособорували генеральшу в обідню годину, а на ранок і по душі продзвонили ...* (X, с. 96); *продзвонити по душі* ‘оповістити про чиюсь смерть ударами у дзвони’ (ФС II, с. 705)).

Окремі фразеологізми Панас Мирний та Іван Білик використовують кілька разів в узвичаєній формі. Зокрема, вислів *душу одводити* без змін уведено в тканину твору сім разів (*Тим тільки було й душу одводить, що ходить з рушницею та коли там з дівчатами побалакає* (X, с. 97); *Сім’я? – подумав Максим: – добре б тепер діло сім’ю мати: знав би, на кого працюю, було б кому покинути ... Та й душу б можна одвести ...* (X, с. 133); *відводити душу* ‘знаходити собі втіху, розраду чи розвагу в чому-небудь; втішатися’ (ФС I, с. 116)). Удається письменник і до використання варіантів фразеологічної одиниці, як-от *в одну шкуру* замість *в одну душу* (*Як на те Чіпка розвередувався: «їсти, та й їсти, бабо!» в одну шкуру: «їсти!»* (X, с. 29); *в одну душу* ‘настирливо, набридливо, невідступно’ (ФС I, с. 286)).

Відомо, що очі людини відображають її психологічний стан. Тому не випадково Панас Мирний та Іван Білик чимало фразеологізмів з домінантою *очі* вживають для відтворення особливостей погляду. Фразема *скинути оком* (*очима*), ужита авторами п’ять разів, указує на загальний погляд на когось чи щось (*Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою, – і промовив вголос: «Бач ... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: моє таке густе та гонке, а в його – ледве од землі одлізло, – низеньке, жовте, засмоктане ...»* (X, с. 7); *Оце?! Та й невесела ж яка вона!.. все ліси та бори, куди оком не скинь ... тільки небо крізь верховину мріє ...* (X, с. 116); *скинути оком* ‘дивитися на кого-, що-небудь’ (ФС II, с. 815)).

Фразема *не спускати очей*, автори репрезентують її 9 разів, номінує пильний безперервний погляд (*Вона стояла навпроти парубка, як намальована, – наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї* (X, с. 9); *Немає Мотрі спокою і в церкві: і там її не спускають з очей* (X, с. 20); *не спускати з очей* ‘не переставати стежити або наглядати за ким-небудь’ (ФС II, с. 854)), тоді як вислів *прясти очима* указує на кількаразову повторювану дію (*Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос: очі в неї заіскрили, заграли ... – Навіщо тобі? – прядучи ними, вона питає в його* (X, с. 9); *прясти очима* ‘раз у раз поглядати на кого-, що-небудь, швидко переводячи погляд’ (ФС II, с. 715)), а *світити очима* – пильно дивитися (*Окрутнеться Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить ...* (X, с. 25); *Принесить березки! – сказала генеральша поважно, тихо, мов звеліла хустку або води подати, – тільки очима засвітила хижо* (X, с. 95); *світити очима* ‘пильно дивитися на кого-небудь’ (ФС II, с. 786)) чи *послати очі* – спрямувати погляд у певному напрямку (*Попритихали усі; послали очі на шлях ...* (X, с. 81); *послати очі* ‘спрямувати погляд, подивитися на кого-, що-небудь’ (ФС II, с. 680)).

Фразеосемантичну групу ‘погляд’ доповнює вислів з домінантою *бісики*, у якому опосередковану функцію виконує лексема *очі*: *Бач, що ти наробиш? Бач, що? Бач?! – Та, згорнувши попід ліктями свої білі руки, – сама вже послала йому бісики очима ...* (X, с. 54); *пускати бісики очима* ‘привертаючи до себе увагу, поглядати на когось’ (ФС II, с. 718).

Вислів *гострий погляд* у тексті твору набуває ознак фразеологізму, який можна сприйняти як модифікат фраземи *гострий на око* (*Пригадуючи гострий погляд, сміливий вид Чіпчин, вона тремтіла: боялася його ...* (X, с. 205); *З-під насуплених брів засвітив гострий погляд, – то окидав він ним станового, то позирав на людей, що стояли мовчки, як до землі прибиті* (X, с. 306); *гострий на око* ‘надзвичайно спостережливий’ (ФС I, с. 192)).

Домінанту *око* використано у фразеологізмах при образному найменуванні окремих дій, зокрема: *не з’являтися ніде* (*Не можна Мотрі нікуди очей показати, щоб на неї пальцями не тикали* (X, с. 20); *очей не показати* ‘не приходити, не з’являтися і т. ін. куди-небудь, до когось’ (ФС II, с. 664)); *пиячити* (*Ти сам дурень ... Залив очі та сам не знаєш, що верзеш ...* (X, с. 212); *Позаливають очі – та шкоду, капості людям роблять ...* (X, с. 109); *заливати очі (голову)* ‘нестримно пиячити, напиватися’ (ФС I, с. 309)). Цей образний конкретизатор актуалізований при називанні ознак дії (*Як схопить горобеня, як крутне за головку ... Не вспів оком моргнути, – в одній руці zostався тулубець, а в другій – головка* (X, с. 38); *і оком не моргнути* ‘відразу зробити щось; не роздумувати, не вагатися’ (ФС I, с. 505); *Темний морок спустився на землю – і тут нічого не видно, хоч стрель у вічі ...* (X, с. 194); *хоч в очі стрель* ‘зовсім нічого не видно, дуже темно’ (ФС II, с. 866)).

Найчастіше у творі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» функціонують загальноновживані узусні фразеологізми, зафіксовані в нормативних словниках. Зокрема, фраземи з образним конкретизатором *ніс* використано для номінації стану засмученої, зажуреної людини, що також є засобом зображення соціального і психологічного стану селян (*Потягли піщани по домівках, носи повісивши, понесли неодрадли думки в похнюпленій голові, невеселе почування в серці ...* (X, с. 87); *вішати носа* ‘журитися, засмучуватися чи бути у відчаї, втрачаючи надію, зневірюючись у чомусь’ (ФС I, с. 134)); при потребі вказівки

на близьку відстань (*Як побачили гусари, що з-перед носа таке добро упливає, та це дужче зачастили в Піски* (X, с. 91); **з-під носа** ‘з дуже близької відстані від кого-небудь’ (ФС I, с. 557)); називанні дії (*Паничеві за носа оддячила: стала його за носа водити ...* (X, с. 97); **водити за носа** ‘обдурювати кого-небудь, не виконуючи обіцяного або приховуючи щось’ (ФС I, с. 142); *Максим зарубав собі на умі, що це мудріше правило на світі, – то й став по йому жити* (X, с. 133); **зарубати на носі (на умі)** ‘добре, надовго запам’ятати’ (ФС I, с. 317); *Максим прицілився: бух! – венгерський офіцер заорав носом – і не скрикнув, і не тіннувся ...* (X, с. 132); **заорати носом** ‘впасти обличчям донизу’ (ФС I, с. 314)).

Автори роману вдаються також до використання лексичних варіантів фразеологічних одиниць. Зокрема, фразема **ставати на ноги** ‘зробитися дужим, самостійним’ (ФС II, с. 859) у тканині художнього твору подана як *піднятися на ноги* (3 рази) та *зіп’ястися на ноги*. Остання з них більш уживана в усному говірковому мовленні: *Грицько – козачий син, сирота. Після смерті батька та матері (вони під холеру померли обоє одного-таки й року) громада оддала сироту далекій родичці – вдові Вовчисі; а як піднявся хлопець на ноги, то дід узяв його до себе в поміч коло отари* (X, с. 34); *Як піднялась на ноги, бачить: скільки не роби на дядька, нічого собі не придбаєш* (X, с. 65); *Як піднявся Тимошка на ноги, став розбирати всячину, то його взято за лакейчука до молодого пана, – старого тоді вже не було на світі, – чистити та набивати тютюном люльку, подавати води, а більше всього – стояти в кутку передньої коло дверей кабінету, на случай якого приказу* (X, с. 166); *Синюк, як зіп’явся на ноги, любив і собі лапати ...* (X, с. 99); **пнутися на ноги** ‘дуже прагнути поліпшити своє матеріальне становище, розжитися, розбагатіти’ (ФС II, с. 650).

З двох варіантів *кров загомніла, кров заговорила* письменник обирає другий, що містить дієслово, яке надає вислову розмовного характеру: *Од тих переказів січова кров голосно загомніла у серці малого онука* (X, с. 76), тоді як у словниках зафіксовано вислів **кров заговорила** ‘у кого-небудь виявляються натура, звички, характер, погляди і т. ін., властиві комусь’ (ФС I, с. 399)).

Фразему **допікати до живих печінок** ‘дуже зачіпати, боляче вражати когось, торкаючись чогось найболючішого для нього’ (ФС I, с. 262) модифіковано, тому в тексті вона функціонує як *дозолити до живих печінок*: *Христя звідала на своїм віку нетрохи нужди та лиха через людську неправду ... Дозолила вона їй до самих живих печінок ...* (X, с. 205).

Нормативне нині **встати не на ту ногу** ‘бути в поганому, роздратованому настрої’ (ФС I, с. 155) у романі репрезентовано як **встати не на той бік**: *Та чого це ти справді сьогодні така, мов не на той бік устала? – спитав він, сідаючи близько коло неї* (X, с. 258).

Вибір варіанта при введенні фразеологізму в текст, імовірно, нерідко пов’язаний з індивідуальними вподобаннями авторів чи їхньою орієнтацією на живе народне мовлення: *Іроде! гаспиде! – закричав Чіпка: – натився, що й язика не повернеш у роті, то йому й байдуже, що тут з тебе жили тягне ...* (X, с. 266). Словниками зафіксований варіант **вимотувати жили** ‘виснажувати, знесилювати кого-небудь непосильною, надмірною роботою або експлуатацією’ (ФС I, с. 95), тоді як автори вживають фразему *тягнути жили*. Так само: з двох варіантів висловів *набратися горя і сьорбнути горя* автори обирають перший: *Натерпілася страху Мотря од тих хитрих спросів та переспросів; набралася горя Оришка, глядя на свою дитину* (X, с. 19);

сьорбнути гора ‘ззнати великих переживань, перенести чимало труднощів; набідуватися’ (ФС II, с. 874).

Накопичення фразеологізмів в одному висловлюванні свідчить про використання авторами такої стилістичної фігури, як ампліфікація, що сприяє підсиленню, доповненню, уточненню та збагаченню думки: *Чіпка аж за живіт береться та регоче: «О-ох ... ох!.. о-ох, лихо!.. уха попухли!! Як вареники ... ха-ха-ха! О-ох! Дай хоч дух перевести, а то помру зо сміху! О-ох, ох!»* (X, с. 203); **братися за живіт** ‘дуже сміятися, реготати’ (ФС I, с. 166); **вуха пухнуть** ‘дуже, нестерпно’ (ФС I, с. 162); **ледве перевести дух** ‘дихати важко, з утрудненням’ (ФС II, с. 615); **вмирати зо сміху** ‘дуже сміятися’ (ФС I, с. 139).

Звичними є градаційні явища: *Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах. І все сам собі, як палець* (X, с. 31); **сам по собі** ‘окремо’ (ФС II, с. 779); **як палець** ‘без сім’ї, без рідних, без близьких і т. ін.’ (ФС II, с. 604). Нерідко фразеологізм уточнює значення, репрезентоване словом: *Хоч би сім’я, – тоді інша річ! А то – сам, як палець* (X, с. 133); *Зосталася Мотря сама – сама, як палець, а своєю нерозважною думкою ...* (X, с. 143).

Майстерність письменників при кількаразовому використанні одного й того фразеологізму полягає у варіюванні форми слів, що входять до складу стійкого сполучення. У дієслівних фразеологізмах найчастіше особова форма замінена дієприслівником: *Хлопці слухають, уха розвішавши, роти пороззявлявши* (X, с. 65); **розвішувати вуха** ‘уважно, з цікавістю, з великим захопленням слухати’ (ФС II, с. 744); **роззявити рот** ‘слухати дуже уважно, захоплено, здивовано; заслуховуватися’ (ФС II, с. 749). Рідше змінюється дієслівний префікс, стрижневе слово вживається з часткою *не* чи дієслово заміщено дієприкметником: *Та постійте, постійте трохи. Буде й вам те, що ведмедівцям! Попомнуть і вам боки, як подільцям!..* (X, с. 73); *Та в такий же то й думка завести, – жартує Чіпка, – бо однак тобі ніхто боків не мене ...* (X, с. 274); *Хоч боліли іноді у нашого плавця пом’яті боки, а все-таки він хоч і нетвердими ногами, ступав на ту землю, де колись усе живло тремтало його духу* (X, с. 293); **нам’яти боки** ‘бити, карати кого-небудь за щось’ (ФС II, с. 530).

Нерідко в одне висловлювання вплетено кілька фразем, хоч вони мають різні значення. У цьому разі образність мовлення зростає, що сприяє експресивізації тексту: *А в залі розвернулись танці на всі боки, аж поміст ходором ходить* (X, с. 90); **на всі боки** ‘дуже, сильно’ (ФС I, с. 44); **ходити ходором** ‘сильно трястися, двигіти, хитатися’ (ФС II, с. 930).

Фраземи однієї семантичної групи можуть втягувати у своє номінативне поле стійкі сполучення слів з іншим значенням, що приводить до утворення контекстуальних синонімів: *І хочеться вперед заглянути, подивитись – що з того буде, і страх обіймає, аж волосся на голові підіймається, серце каменіє ...* (X, с. 44), де вислови **страх обіймає** ‘стає страшно’, **аж волосся підіймається** ‘кому-небудь стає дуже страшно’ (ФС I, с. 144) стають причиною зміщення значення фраземи **серце кам’яніє**, що втрачає загальновідоме значення ‘хто-небудь стає байдужим, черствим, не виявляє співчуття до інших’ (ФС II, с. 795), набуваючи нового відтінку: ‘від страху ніби зупиняється серце’.

Фраземи, що мають однакові компоненти, у тексті можуть відрізнятися відтінками значень. Зокрема, фразема *в один голос* може означати: ‘одностайно’ (*Усі в один голос: «чортеня», та й годі!* (X, с. 22); *Бач!.. – в один голос: – значить наш дурить! Коли ж так, – не діжде!..* (X, с. 212)); ‘разом’

(Ну, коли так, то безпечно! – в один голос зарішили Шавкун і Чижик (X, с. 317); Поїхав! – у один голос сказало кілька душ (X, с. 316)), ‘ніби разом, одночасно’ (Шавкуна послушали і змовились, як в один голос, казати чиновникові про вибори (X, с. 315); в один голос ‘одночасно, разом’ (ФС I, с. 187)).

Образності вислову, що сприяє створенню іронічної конотації, автори досягають завдяки уведенню в текст фразем, які своїм змістом і значенневою палітрою здатні змінити внутрішню форму всього тексту. Тому замість дієслова *втєкти* Панас Мирний уживає фразему *ноги на плечі*: *А товариство його – Пацюк, Лушня та Матня, – як побачило, що за баталія піднімається в Пісках, та мерщій ноги на плечі, та поза хатами, та поза городами, аж у Крутий Яр, та й засіли в шинку в свого давнього знакомого жида Оврама ...* (X, с. 223); *Шавкун у Дніпро не кинувся, а покинув Київ, покинув товариство, книжки (і потім було ніколи не заглядає в них – не любив, якщо й розказують про них) та ноги на плечі, побрів у Гетьманське* (X, с. 295); *ноги на плечі* ‘уживається як примовка у тих випадках, коли хто-небудь, зібравшись у дорогу, більше всього планує рухатися пішки’ (ФС II, с. 555), чи як *ногу вломив*: *А Максим – як ногу вломив: з хати та на вулицю, а там у шинок до жида* (X, с. 110); *Як ноги вломили братчики з хати – мерщій перейшли за Чіпкою в світлицю* (X, с. 339); *як ногу вломив* ‘дуже швидко, несподівано піти кудись, зникнути’ (ФС I, с. 138).

Фразеологізм *точити баяси (баяндраси, ляси)* ‘вести пусті розмови, марнучи час’ (ФС II, с. 892) зазвичай має одну доміную, однак письменники з метою збільшення експресивності висловлювання уживають цей вислів із двома образними конкретизаторами: *Далі Максим уже орудував бесідою: точив баяси та баяндраси; розказував про свої сільські походи; смішив усіх і реготався сам ...* (X, с. 111); *Лежать собі, висипляються, та точать один одному баяси з баяндрасами, а іноді й правду розказують, пригадуючи кожен свої пригоди* (X, с. 203).

Висновки. Отже, фраземікон роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» нараховує більше 750 одиниць, серед яких прислів'я та приказки, порівняння, прокляття, власне фразеологізми. Центральне місце у фраземіконі роману займають одиниці соматичного культурного коду, образними конкретизаторами яких є лексеми *бик, бісики, вік, волосся, вуста, вуха, голова* (13 ФО), *голос* (3), *долоня, душа* (8), *живіт* (2), *жили, жир, зуби* (9), *кирпа, кістка, кров, крок, лице, ніс* (5), *нога* (6), *очі* (10), *палець* (3), *печінка, піт, ребра, рот, серце* (4), *сльози, спина, язик*, а найбільш функційно навантажені – *голова, душа, зуби, нога, очі*. Помічено, що чимало фразем цього коду характеризують соціальне становище простих людей, тобто слугують засобом соціальної характеристики дійових осіб, змалювання їхнього психологічного стану. Передусім це стосується фразеологізмів з образними конкретизаторами *голова* і *зуби*, за допомогою яких у романі образно охарактеризовано внутрішній пригнічений стан усієї громади чи однієї особи. Для характеристики Чіпки-повстанця Панас Мирний уживає фраземи з доміную *голова*. Фразеологізми з компонентом *душа* нерідко вжиті для номінації широго кохання.

Для образної характеристики душевного стану людини Панас Мирний та Іван Білик накопичують фразеологічні одиниці в одному висловлюванні, уживають одну й ту фразему в художньому дискурсі кілька разів (від 2-ох до 9-ти), варіюючи дієслівні форми, уживаючи стійкі сполучення слів з часткою

не та без неї тощо. Нерідко письменники використовують лексичні варіанти фразеологізмів, вибір яких, імовірно, пов'язаний з індивідуальними вподобаннями авторів чи орієнтацією на живе народне мовлення.

ЛІТЕРАТУРА

Білодід, І. К. (1972). Психологічні основи індивідуального мовлення. [У:] *Філософські питання мовознавства*. Київ, с. 97–99.

Курс історії української літературної мови (1958). І. К. Білодід (ред.). Київ, 592 с.

Москаленко, Н. А. і Мельниченко, О. І. (1984). Прислів'я та приказки у творах Панаса Мирного. [В:] *Українська мова і література в школі*, № 2, с. 35–41.

Русанівський, В. М. (2001). *Історія української літературної мови*. Київ, 390 с.

Шиприкевич, В. В. (1977). Як створювався своєрідний стиль роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». [У:] *Культура слова*, вип. 13, с. 14–25.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – *Словник української мови*. В 11-ти т. Київ, 1970–1980.

ФС – *Фразеологічний словник української мови*. У 2-х т. Київ, 1993. 980 с.

Х – Мирний Панас (1974). *Вибрані твори*. Київ, 560 с.

Подано до редакції 20.09.2019 року

Прийнято до друку 21.10.2019 року